

УДК 821.161.2-312.2.09'42

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-206-18>

РОМАН ОЛЕКСИ СТОРОЖЕНКА «МАРКО ПРОКЛЯТИЙ» НА ТЛІ ГОТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

THE NOVEL “MARKO THE ACCURSED” BY OLEKSA STOROZHENKO ON THE GOTHIC TRADITION BACKGROUND

Просалова В.А.,

orcid.org/0000-0001-8498-7719

доктор філологічних наук, професор,

*професор кафедри української мови, теорії та історії української і світової літератури
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

Статтю присвячено виявленню готичного дискурсу в романі Олекси Стороженка «Марко Проклятий», з'ясуванню тих ознак, що, з одного боку, споріднюють твір українського письменника зі світовою готичною традицією, а з іншого – вирізняють його з-поміж подібних національною специфікою, зумовленою фольклорно-міфологічним підґрунтям, експлікованим автором заголовковим комплексом, епіграфом, мовно-стилістичним рівнем тексту. Встановлено, що готичний дискурс реалізований у романі на рівні мотивів: родового прокляття, інцесту, блукання самотнього героя, втечі, погоні, фатуму, що переслідує головного персонажа, а також зображення потойбічного світу. У системі образів виявлено властивих готичному дискурсу персонажів: насамперед Марка Проклятого, який володіє надзвичайною силою та здібностями, а також представників потойбічного світу, з якими він вступив у поєдинок і несподівано для читача вийшов переможцем. Повернення неушкодженим із пекла надає містичного характеру Марковій подорожі в потойбіччя та підтверджує характерну для готики хиткість межі між двома світами – живих і мертвих. У романі актуалізовано образ смерті, що набуває масових масштабів у зв'язку зі свавіллям польської шляхти на українських землях і зумовленим ним повстанням на Лубенщині. На сюжетному рівні ознаки готичного дискурсу спостерігаються в біографічній загадці персонажа, таємничому перебігу подій, зображенні несподіваної ситуації «герой у підземеллі», змалюванні втечі в'язнів з полону завдяки Марковій допомозі, моторошних сценах розправи над жінками й дітьми польської шляхти і вовгурівців на чолі з Максимом Кривоносом, відкритому фіналі твору, що змушує читача долучитися до його співтворення/інтерпретації дописуванням потенційно ймовірного закінчення, яке було здійснено анонімним автором.

Ключові слова: літературна готика, готична традиція, містика, інцест, таємниця, напружене очікування, жах.

The article focuses on revealing the Gothic discourse in Oleksa Storozhenko's novel “Marko the Accursed” and clarifying those features, relating the work of the Ukrainian writer to the world of the Gothic tradition, on the one hand, and distinguishing it from similar ones – on the other, due to the national specificity stipulated by the folklore and mythological background, the title complex explained by the author, the epigraph, the linguistic and stylistic level of the text. It is determined in the paper that the Gothic discourse is implemented in the novel at the level of motifs: family curse, incest, wandering of a lonely hero, escape, chase, fate chasing the main character, as well as images of the underworld. Characters peculiar to the Gothic discourse are revealed in the system of images: first of all, Mark the Accursed who has extraordinary strength and abilities, as well as representatives of the other world, whom he entered into a duel with and turned out to be victorious, unexpectedly for the reader. The unscathed return from hell gives a mystical character to Marko's journey to the afterlife and confirms the shakiness of the border between the two worlds – of the living beings and the dead, which is typical of the Gothic. It is clarified that the image of death takes on a massive scale in connection with the tyranny and brutality of the Polish nobility on the Ukrainian lands and the resulting rebellion in the Luben region. At the plot level, signs of the Gothic discourse can be observed in the character's biographical mystery, the mysterious course of events, the depiction of the unexpected situation of the “hero in the dungeon”, the portrayal of the prisoners' escape from captivity, the gruesome scenes of the massacre of women and children of the Polish nobility and Vovhurivtsi led by Maksym Kryvonos, the open ending of the work, which forces the reader to participate in its co-creation/interpretation by adding a potentially probable ending, which was carried out by an anonymous author.

Key words: literary Gothic, Gothic tradition, mysticism, incest, mystery, tense expectation, horror.

Постановка проблеми. Донедавна твори українських авторів з виразними ознаками готичної традиції лишалися поза увагою літературознавців. Щоб заповнити цю нішу та задовольнити читацький попит, Юрій Винничук підготував низку видань: «Огнений змії» (1989, 2006), «Потойбічне. Українська готична проза ХХ ст.» (2005), двотомну «Антологію готичної прози» (2014), «Антологію української містичної прози» (2018). Упорядкована Василем Пахаренком «Антологія українського жаху» (2000), названа однією з найстрашніших книг, також містила твори письменників, які працювали в руслі цієї традиції. Упорядники традиційно включали до видань художні твори Григорія Квітки-Основ'яненка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Миколи Гоголя, Олекси Стороженка, Василя Стефаника, Валерія Шевчука та інших авторів.

Однак зазначені антології не охоплюють усього масиву готичних текстів, нерідко обійденими виявляються твори вже включених до антології письменників, як, наприклад, Олекси Стороженка («Примари Несвізького замку», «Жонатий чорт», «Закоханий чорт»), Івана Франка («На роботі», «Микитичів дуб», «Рубач», «Хмельницький і ворожбит»), Василя Стефаника («Ангел»), Богдана Лепкого («Мати», «Зламани крила»). Цей перелік не претендує на повноту, а лише підтверджує думку про значну кількість в українській літературі художніх творів, які мають ознаки готики.

Готичний дискурс в українському літературознавстві актуалізували Тамара Денисова, Ольга Білоус, Ігор Качуровський, Іван Денисюк, Ольга Матвієнко, Ігор Лімборський, Анна Горнятко-Шумилович, Галина Чумак, Олена Нагачевська, Наталія Букіна, Ірина Стецька, Олег Баган, Соломія Решетуша, Ірина Терехова, Роман Піхманець, Денис Чик, Христина Пастух та інші вчені. Проте, якщо врахувати значний обсяг емпіричного матеріалу в різних національних літературах, то цього вкрай недостатньо, адже частина студій здійснена на матеріалі американської, англійської, французької, німецької чи польської літератур. До того ж в українській прозі готика має специфічні особливості, зумовлені поєднанням елементів європейської готичної поетики із самобутньою фольклорно-міфологічною традицією. «Смислове ядро цього поняття (тобто готики. – В.П.) примітне суб'єктивними відтінками, експресивно-стилістичним забарвленням, взаємозв'язком різних ознак, пов'язаних з готичною культурою, містикою, інфернальними видіннями, родовими прокляттями тощо, які неминуче викликають яскраві емоції... Водночас їх об'єднує сфера таємничого, декодування якого відбувається на межі життя і смерті...» [1, с. 10].

Готичний дискурс, як стверджують дослідники Іван Денисюк, Ірина Стецька, досягається реалізацією таких категорій, як *mystery* (таємничість), *horror* (жах) і *suspense* (напружене очікування). Цей дискурс актуалізує демонічні аспекти буття, топоси кладовища, дикої місцевості, руїни чи покинутої будівлі, тобто всього того, що навіює людині атмосферу незахищеності і страху.

Актуальність цієї розвідки зумовлена потребою глибшої, ніж досі, теоретичної рефлексії готичної традиції в українському літературознавстві, з'ясування своєрідності її художньої реалізації в романі Олекси Стороженка «Марко Проклятий», виявлення в ньому релевантних для готики ознак.

Мета роботи – виявити авторську реалізацію притаманних готичі категорій (таємничість, напружене очікування, жаж) у романі «Марко Проклятий», визначити своєрідність художньої експлікації готичної традиції, трансформацію її ознак у поетиці твору. Для досягнення поставленої мети застосуємо порівняльно-історичний метод, завдяки якому простежимо зумовленість цього літературного явища, і типологічний метод дослідження, що дозволить систематизувати релевантні ознаки готичної поетики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчий доробок Олекси Стороженка донедавна був або обійдений увагою, або оцінений із позицій реалістичного канону, що і призвело до

неповноти, а то й упередженості його літературознавчої рецепції, зокрема й роману «Марко Проклятий», що не має ані чіткої жанрової дефініції, ані всебічної інтерпретації. За авторським визначенням, це поема, написана «малоросійською» мовою, виношена «під серцем». Євген Нахлік вважає її «оригінальним експериментом фольклорно-міфологічного, «хімерного», історичного роману» [2, с. 34], вказує, по суті, на жанрові доміанти твору. З урахуванням того, що письменник написав лише 11 розділів, а не 12, як зазначалося раніше, йдеться про часткову реалізацію авторського задуму, тому питання про те, чи набув твір романної форми, лишається відкритим.

Чимало українських дослідників, зокрема Микола Ільницький, Соломія Решетука, Оксана Пойда, Христина Пастух, схильні розглядати роман у зв'язку з готичною традицією, адже в ньому відтворено атмосферу жахів, таємниць, містичних видінь. Христина Пастух зосереджує увагу на поетиці твору, Оксана Пойда – інтертекстуальних аспектах роману, розглядаючи його у широкому контексті: «Від поширених у Росії та Україні готичних романів, таких, як «Вампір» Дж. Полідорі, «Мельмот-блукач» Ч. Метьюріна, «Удольфські таємниці» та «Італієць» А. Радкліф, «Монах» К. Льюїса, певною мірою походять і такі характерні особливості роману «Марко Проклятий», як ускладненість сюжетної схеми, мотив злочину та його спокутування, нагромодження «жахливого» й інтригуючо-таємничого (вампіризм Марка в дитинстві; інцест – співжиття Марка з рідною сестрою; вбивство ним, як і героєм роману «Монах» К. Льюїса, матері та сестри; жахливі картини катування: польською шляхтою та єзуїтами українського люду і, як відомщення, українськими повстанцями шляхти; містично-таємниче призначення Маркової торби з головами зарізаних ним матері й сестри)» [4, с. 165]. Оксана Пойда окреслила широке коло художніх текстів, з якими помітні перегуки роману, проте поняттям «інтертекстуальність» вона не оперує, тому до невирішених проблем слід віднести інтертекстуальний аналіз роману «Марко Проклятий», що дасть можливість виявити оригінальність української версії великого грішника, адже «взаємодія з іншими текстами давала письменникові можливість повніше реалізувати себе, виявити свою ерудицію і творчі здібності» [5, с. 6]. Соломія Решетука [6] обмежила коло спостережень і здійснила зіставлення твору Олекси Стороженка з романами Керрола Льюїса «Монах» та Чарльза Роберта Метьюріна «Мельмот-блукач». Отже, в літературознавстві помітна тенденція розглядати роман у широкому літературному контексті.

Виклад основного матеріалу. Олекса Стороженко працював над романом «Марко Проклятий» 30 років, ретельно збираючи матеріал про великого грішника, якому не було місця ні у світі живих, ні у світі мертвих. У зв'язку із робочими поїздками в різні куточки тогочасної імперії він мав можливість почути багато цікавих історій з уст простих селян, тому відтворив у романі народні уявлення, вірування. Вже експозиція твору налаштовує читача на сприйняття незвичних подій, адже місцем дії стало кладовище. Саме тут Павло Кобза знайшов собі могилу для ночівлі та побачив незнайомця, чий зовнішній вигляд («татарська кучма насунулась йому на очі, ніс закандзюбився, як у кібця, а довгенні сиві вуса аж до грудей доставали») здивував, а зневажлива поведінка обурила, адже на шанобливе привітання січовик не отримав жодної відповіді. Вночі зло виявляє найбільшу активність, тому час і місце дії в романі знакові. Кладовище виявляється тим маркером готичного дискурсу, що сполучає світ живих і мертвих. «Могила у творах поетів-романтиків, – зауважує Соломія Решетука, – була атрибутом лімінальної зони, своєрідними дверима між профанним та сакральним світами» [6, с. 37]. Марко постає єднальною ланкою цих світів, адже він, проклятий батьком та матір'ю, кожної суботи вмирає і знову народжується, щоб страждати за вчинене зло: вбивство нареченої та її чоловіка, сестри та її залицяльників, рідної матері, власного немовляти. До нього навідуються заложні мерці – насильницьки вбиті ним сестра та мати: «...Її [тобто матері. – В.П.] очі як вогнем палали, скуйовджене і розпатлане волосся, біле, як молоко, [...] ворушилося, неначе купа гадюк» [7]. Портрет матері

доповнює моторошну картину зустрічі рідних на кладовищі як порогу між посеїбичним і потойбичним світами, справляє гнітюче враження на читача, навіює жах.

Важливий і кут зображення подій: вони подані через сприйняття бувалого січовика Павла Кобзи, якому не раз доводилося дивитися смерті у вічі. Але навіть його із рівноваги виводить побачене: «Підвівшись, Кобза озирнувся, дивиться – рання зоря вже височенько, і схід сонця, як жар, червоніє. Марко лежав навznak, страшно було на його і глянуть: зрочки позакочувались йому під лоба, і блищали одні білки, судорогою скривило йому набік рот, зуби вищирились, а волосся стриміло догори, як буйволина грива. Сестрина голова притулилась до його серця, а матчина зупинилась оддалі. Торба лежала порожня. Кобза боязко огледів Марка, руки його зовсім охолоділи і ввесь одубенів; де не взялась та комашня і, чуючи труп, лазила по його виду» [7]. Дивовижні речі, які так вразили Кобзу, зумовлені, з одного боку, межовим статусом Марка, для якого смерть була б визволенням від страждань, а з іншого – перебуванням самого героя-реципієнта на межі між сном і дійсністю («Згадуючи, що довелося йому побачить уночі, він [тобто Марко. – В.П.] добре не тямив і не здужав убагнуть: чи то йому снилось, чи справді наяву усе те діялось»). Автор передає сумнів героя в адекватності сприйняття ним навколишньої дійсності.

У романі сам Марко розповідає про свої злочини, не приховуючи мотивів учинків. Такий тип нарації покликаний приголомшити читача, навіяти страх, адже він відверто розказує про обставини вбивства найдорожчих йому людей. Таємниця його народження дозволяє зрозуміти його девіантну поведінку, бо хлопчик був зачатий у роки війни, коли лилася людська кров, своїм народженням міг призвести до покарання батька-козака, який узяв у загін дружину. У зв'язку з тим, що жінкам не дозволялося перебувати поміж козаками, мати вдалася до трансгендерного перевдягання та билася на рівні з іншими до тих пір, доки не відчула під серцем дитину. Народжувати їй довелося на безлюдному острові, тому Марко – на відміну від інших дітей – був вигодуваний кров'ю маленьких пташенят, адже мати могла його годувати тільки тим, що їй самій удавалося вполювати. Вихований поза соціумом, він любив усамітнитися в лісі, виявляв у своїй поведінці тваринні інстинкти. Однак кохання до дівчини змінює героя, сприяє його поверненню до родини, але лише на короткий час.

Не отримуючи бажаного, Марко знаходить вихід у вбивстві. Тваринний інстинкт яскраво виявився у його ставленні до рідної сестри, за яку він зятато боровся з суперниками, як самець за самку. Засліплений сексуальним потягом до рідної сестри, він удався до гріховного співжиття з нею, а потім убивав кожного, на кого вона хоч би раз ласкаво глянула. Не спроможний оволодіти собою, він стає жертвою демонічних сил. «Опівночі була велика страхота: кругом хати загув страшений вітер; на горищі ревіло і тріщало, неначе дах зривало з хати; кругом стін скребло, у комині гуло, вікна дзирчали...» [7]. Північ традиційно асоціюється з торжеством нечистої сили. Цей пейзаж, поданий після моторошного вбивства матері та сестри, поглиблює атмосферу психологічної напруги у творі завдяки нагнітанням слів із відповідною семантикою («страхота», «страшений»), згущенню фарб, фонічній виразності картини, що досягається лексемами на позначення звукових явищ («загув», «ревіло», «тріщало», «скребло»). Невизначеність джерела звукових сигналів, руйнівна сила вітру посилюють відчуття жаху, яке автор свідомо намагався передати читачам.

Образ Марка викликає асоціації з братовбивцею Каїном. «Од мене все одцуралось; і небо, і земля, і саме пекло!... – я Каїн!» [7], – зізнається герой Павлові. Проклятий батьком і матір'ю, він приречений на довічне блукання і страждання. Безсмертя стає найбільшим покаранням для нього, а торба, яку він носить, стає символом його непрощеної вини. Вона була настільки важкою, що навіть Павло Кобза, який міг і коня підняти, і підкову зігнути, не зміг зрушити її з місця. Письменник прагне переконати читача, що лише благородними вчинками, здійсненими з власної волі, можна спокутувати гріхи. Тільки тоді торба з головами вбитих людей стане легшою.

Готичну традицію в романі експлікує хитка межа між посеїбичним і потойбічним світами. Перед Марком, наприклад, з'являється покійний батько, щоб висловити своєму синові прокляття; щосуботи до нього приходять убиті ним мати та сестра, просячи врятувати їх. Характерна для готики сюжетна ситуація «герой у підземеллі» в повісті набуває героїчно-гумористичного відтінку, адже Марко дає доброї прочуханки потойбічним істотам, які змовилися проти козаків: «І як стусону у ворота раз, удруге, та так їх з петлями з прогоничем і випер, та вкупі з ними і сам хряпнувся якраз на самого сатану і всю чортову старшину. Чорти перелякались, та врозтіч, а я як ухоплю чорта-патера за ноги і давай ним, неначе келепом, трощить бісів. Вони тікають від мене, а я, мов помелом, їх мету та все далі у пекло пру та пру; дуже-таки розлютувався і сам себе не тямив» [7]. Побувавши в пеклі, Марко неушкодженим повернувся на землю, що надає містичного характеру його подорожі. Подібну ситуацію зображено у віршованому оповіданні анонімного автора «Пекельний Марко». Потрапивши в пекло та напоївши головного люципера та чортів, Марко допоміг козакам визволитися з неволі: «Чорти й не огляділись, // Як усі попеклись та поварились. // Тільки деякі з люципером повтікали, // Що біля дверей стояли» [3]. Звільненням козаків, що у вірші зображено в бурлескно-трагестійному ключі, Марко розпочинає нелегкий шлях спокути. Очевидно, цей анонімний твір мав значний вплив на письменника, який планував показати спокуту свого героя, але в іншому, романтично-готичному стилі.

В образі головного героя Олекси Стороженка поєдналися риси злочинця та жертви, матеревбивці й люблячого сина, егоїстичного спокусника та альтруїстичного помічника, який безкорисливо допомагає потерпілим, жорстокого дітовбивці і співчутливого до людських страждань рятівника. Розвиток сюжету твору, як і властиво готичному дискурсу, відзначається особливою таємничістю: Маркові злочини довгий час лишалися нерозкритими, несподівані появи та допомога героя козакам закінчувалися таким же несподіваним його зникненням. «Пан Підпальський натягнув віршовку і став натягувати. Не вспів він удруге завузити, як з листви висунулась здоровенна рука і вхопила його за чуб; блиснув кинджал – і оком не змигнуть, як разом з обезголовленим трупом звалився з дуба чоловік у чорному кобеняку і татарській кучмі... Кобза глянув на свого збавителя... «Марку!» – скрикнув він і, обнявши його, кріпко тулив до серця» [7].

Для готичних творів характерний мотив переслідування та втечі, які Олекса Стороженко змальовує детально, щоб досягти напруги. Втекти Павлові Кобзі та його товаришам допоміг Марко, який поблизу дуба мав криївку, що дозволила збити зі сліду собак і переслідувачів. Як тільки Марко відчув, що козаки можуть впоратися без нього, він відразу поспішає на допомогу іншим. «Збирав побитих козаків, рив ями і закопував їх, прохарамаркавши над покійниками молитву. А які, було, сердешні козаки лежать у степу або в лісі, увічені та поранені, то він доглядав їх і добував їм хліба і води, а деяким робив і ліки: прикладав і прив'язував до ран зілля, подорожника або заячого вуха і дечого другого; іншим же слабим, щоб подужчали, давав п'ять по маленькому кухлику горілки, настояної на деревію, або тернівки, а кому було, і перцівки» [7]. Отже, Марко обрав шлях спокути, виявляючи при цьому дивовижну силу та витримку.

Для готичних творів характерний відкритий фінал, який змушує читача доуявляти подальшу долю героя. Роман, дописаний іншим автором, закінчується словами: «І ходє Марко по світі з своєю переважною торбою і з своєю пекельною нудьгою. І буде отак ходити до самого страшного суду, поки всім живим і мертвим не буде сказано по писанію – амінь» [7]. Готичний мотив спокутування гріхів доведено таким чином до логічного кінця, проте дещо конспективно, зі значними часовими розривами. Невідомий автор увів у роман версію про те, що Максим Кривоніс помер після Маркового покарання, однак ця версія загадкової смерті історичної особи не мала документального підтвердження, а була задумана автором для того, щоб продемонструвати спокуту великого грішника.

У романі має місце майже дзеркальне повторення любовної колізії: шлюб коханої Марка з іншим передуює зображенню несподіваного повернення в рідне село Павла якраз на весілля своєї нареченої, підступно обдуреної рідними. На відміну від Марка – Павло, проте, не мстить їй, а знаходить сили для прощення, адже бачить, як нещасна Зінька тяжко карається через мимовільну зраду своєму коханому. Розповідь Марка послужила для нього справжнім життєвим уроком, тому він обрав інший шлях – прощення, а не помсти.

Для готичних творів характерний мотив убивства: спочатку Марко вбиває близьких йому людей, а потім у зв'язку з повстанням проти засилля поляків, як показує автор, смерть набуває масового характеру, адже хижий Єремія Вишневецький наказує нещадно карати всіх без винятку: «Завтра одпровадить у Прилуччину двісті жовнірів, щоб вони спалили Ржавець і Ічню, щоб навколо вирізали всіх людей, не милуючи ні старого, ні малого, і щоб їхні голови, ноги й руки розтикали по шляхах і перехрестках!.. Чуєш?» [7]. У зображенні звірств як із боку шляхти, так і з боку повстанців, з-поміж яких найбільшою жорстокістю відзначалися вовгурівці (у романі вовгури, названі за ім'ям їхнього ватажка – Вовгури Лисенка), письменник удається до натуралістичних деталей, зображуючи, як повстанці хизувалися моторошними катуваннями, заживо знімали з ляхів шкіру та використовували її для захисту від негоди, отримували при цьому задоволення від насильства («З останнім словом Кривоніс вихопив з рук матері дитину і вдарив її головою об камінь»).

Жорстокість вовгурівців була, з одного боку, відповіддю на знущання польської шляхти («Та й задали ж вовгури лупки шляхті і жидам. Більш двадцятьох тисяч лоском положили; не було спуску і милування ні старому, ні малому...»), а з іншого – мала служити реалізації творчого задуму, що полягав у зображенні бою Марка Проклятого з оспіваним у народних піснях Максимом Кривоносом. «Гіпертрофована хижа постать ватажка вовгури у романі дисонує з фольклорною оцінкою Кривоноса, яку бачимо в народних піснях «Не дивуйтеся, добрії люди», «Ой усе лужком та бережком» та інших, де його героїзовано...» [4, с. 164]. За авторським задумом, покарання нелюдської жорстокості мало служити реабілітації лиходія Марка, який таким чином міг би спокутувати свої гріхи. «Він [тобто Марко. – В.П.], немов той Агасфер, єдиний серед євреїв покараний за провину перед Богом, символізує український народ, що втратив надії на визволення, але знов-таки починає свій шлях» [6, с. 35]. Оригінальність авторського задуму полягала в зображенні грішника, який став на шлях спокути та усвідомив необхідність знищення всіх лиходіїв, які завдають шкоди його народові.

Висновки. У готичному дискурсі знаходить реалізацію тип антигероя, який не може, як Марко, керувати своїми діями, тому чинить зло. Проте Олекса Стороженко прагнув показати, як великий грішник обирає шлях добротворення, допомагаючи козакам та караючи чортів, які змовилися проти українців. Готичний дискурс виявився в романі на рівні мотивів, зокрема родового прокляття, інцесту, втечі, погоні, фатуму, а також сюжетних колізій (біографічної загадки головного персонажа, тобто *mystery*, зображення національного інваріанту ситуації «герой у підземеллі», що закінчується його поверненням у поцейбічний світ), системи образів, у якій чільне місце відведено смерті. Мовно-образний рівень тексту підпорядкований згущенню фарб, нагнітання жаху (*horror*) та напруженого очікування (*suspense*), що загалом притаманні готичному дискурсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Букіна Н. Модифікації готичного в сучасній українській прозі : дис. на здоб. наук. ступ. к. філол. н.: спец. 10.01.01 – українська література ; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2016. 192 с.
2. Нахлік Є. Українська романтична проза 20–60 років XIX століття. Київ : Наукова думка, 1988. 320 с. С. 142.

3. Пекельний Марко. URL: <http://prosvit.in.ua/literature/verses/pekelnny-marko.html> (дата звернення: 06.03.2023).
4. Пойда О.А. Олекса Стороженко: нарис життя і творчості. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 240 с.
5. Просалова В.А. Інтермедіальні аспекти новітньої української літератури. Донецьк – Вінниця : ДонНУ, 2015. 154 с.
6. Решетуха С. «Марко Проклятий» – роман-експеримент (міфологічний аспект). *Слово і Час*. 2006. № 9. С. 34–39.
7. Стороженко О. Марко Проклятий. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3707> (дата звернення: 16.03.2023).